

I. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 373

О. Мушка,

аспірантка Інституту педагогіки

Національної академії педагогічних наук України

ДІЯЛЬНІСТЬ НАРКОМОСУ УСРР ЩОДО УКРАЇНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У 1919 — поч. 30-х рр. ХХ ст.

У статті розкрито проблему впровадження та розповсюдження українізації у період 1919—1930 рр. Проаналізовані матеріали Наркомосу про активізацію роботи щодо впровадження української мови та відкриття україномовних закладів шкільної освіти в Україні. Досліджено доробок сучасних науковців у вивченні розвитку шкільної системи освіти зазначеного періоду.

Ключові слова: українізація, діяльність Наркомосу, заклади шкільної освіти.

У період суспільно-політичних та культурних трансформацій сучасного суспільства, реформування системи освіти в Україні, суперечок щодо пріоритетності української мови як державної чи визнання державними двох мов — української і російської, актуальним є вивчення діяльності Наркомосу УСРР в галузі шкільної освіти у період 1919 — поч. 30-х рр., зокрема її українізації.

Під час історіографічного пошуку з'ясовано, що питання українізації шкільної освіти побіжно торкалися у своїх дослідженнях історика В. Л. Борисов «Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920—1933 рр.» (2003), В. В. Липинський «Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки» (2001), Г. М. Черненко «Соціально-педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні (1917—1933 рр.)» (2004) та Д. В. Бачинський «Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х — початку 30-х років ХХ ст.» (2004). В історичній розвідці С. М. Чернявської «Впровадження української мови в систему освіти 1923—1932 рр.» (2003) розглянуто напрями освітньої політики Наркомосу УСРР щодо

впровадження української мови в систему освіти загалом. У науковому дослідженні історика І. В. Ващенко «Політика українізації 1920-х — початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії» (2001) широко проаналізовано політику українізації, розглянуто феномен радянської історіографії, шляхи формування та розвитку різних концепцій, порівняно особливості різних напрямків вітчизняної історичної науки з питань українізації, показано взаємозалежність розвитку української історичної думки і процесу національного відродження.

У педагогічних дослідженнях В. С. Курила «Становище та розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ ст.» (2000 р.) та Л. В. Потапової «Розвиток національної школи в Україні (1917—1933)» (1998) проаналізовано особливості становлення та функціонування системи освіти в УСРР у досліджуваний період і як їхній складник — українізацію освіти. У монографії Л. Д. Березівської «Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.» (2008) висвітлено організаційно-педагогічні засади реформування системи шкільної освіти в УСРР періоду 1919—1930 рр., зокрема її українізації.

Однак у цих дослідженнях системно не розглядалася діяльність Наркомосу УСРР щодо українізації шкільної освіти на теренах України у 1919 — на поч. 30-х рр., що зумовило вибір теми статті.

Мета статті — виявити основні напрями українізації шкільної освіти, з'ясувати їх змістові аспекти й встановити роль Наркомосу УСРР щодо впровадження української мови та відкриття навчальних закладів з українською мовою навчання в Україні у досліджуваний період.

Слід зазначити, що українізація шкільної освіти була пріоритетним напрямом освітньої політики українських урядів ще у період Української національно-демократичної революції (УНР) 1917—1919 років. У той час відкривалися українські школи, запроваджувалося обов'язкове вивчення української мови, історії та географії України, вводився національний компонент у зміст освіти. Після встановлення радянської влади на теренах України Народний комісаріат освіти УСРР на чолі з наркомом освіти Г. Ф. Гриньком продовжив запровадження у школах навчання рідною мовою. Саме з його приходом до керівництва Наркомосу УСРР справа українізації стала одним із провідних напрямів діяльності керівного органу освіти у реформуванні шкільної системи освіти. Наркомос УСРР, як керівний орган освіти, після встановлення влади більшовиків на теренах України (1919) продовжив у теоретичному і практичному вимірах українізацію школи.

Відразу дамо визначення поняття. Українізація — це запровадження в усіх освітніх закладах викладання українською мовою і ведення цієї ж мовою просвітницької роботи, забезпечення школи українськими підручниками, створення вечірніх шкіл для навчання службовців української мови [10, 47].

Практичному втіленню процесу українізації сприяли підготовлені та опубліковані державні постанови 1920 р.: «Про підготовку працівників освіти з обов'язковим вивченням української мови» (постанова Наркомосу УСРР), «Про введення української мови в школах і радянських установах» (постанова РНК УСРР). В останньому документі йдеться про те, що українська мова, як мова більшості населення, та російська мова, як загальносоюзна, мають в УСРР загальнодержавне значення і повинні вивчатися в усіх навчально-виховних закладах УСРР. Щодо мови викладання у школах та інших навчально-виховних закладах, то її встановлює Наркомос УСРР за згодою місцевих рад робітничо-селянських і червоноармійських депутатів. Дер-

жавне видавництво та Наркомос УСРР повинні забезпечити школу українськими підручниками та літературою [11, арк. 47; 18, 34]. Контролювала виконання зазначених нормативних документів спеціальна комісія, до складу якої входили Г. Ф. Гринько, В. М. Блакитний та ін. [11, 47]. По суті, цим документом Радою народних комісарів УСРР обидві мови було проголошено рівноправними. Декларування вивчення української мови на рівні з російською стало відмінною рисою від освітньої політики майже всіх українських урядів 1917—1919 рр. На нашу думку, це, з одного боку, є позитивним, оскільки запроваджувалася українська мова як мова викладання та вивчення, що було започатковано ще за часів УНР, а з іншого боку — рівноправність двох мов можна трактувати як початок русифікації. Розвиваючи українську культуру, уряд більшовиків прагнув залучити на свій бік українську інтелігенцію та наблизити місто, яке здебільшого було зрусифікованим, до українського села.

Зі звіту за 1920 р. ми бачимо, що Наркомос УСРР зобов'язував губернські відділи освіти проводити навчання українською мовою у всіх навчально-виховних закладах, де вистачало для цього працівників освіти, як результат — на кінець звітнього року близько половини шкіл були з українською мовою викладання. Окрім цього, на всіх учительських курсах було запроваджено вивчення української мови та курсу українознавства, розпочалося видання літератури і підручників українською мовою. «Все це разом утворює певний напрямок, певну інерцію, яка веде до вирішення болючого і важливого питання — українізації», — наголошується у звіті [7, арк. 5].

Про результати діяльності Наркомосу УСРР щодо українізації свідчать дані, наведені Г. Ф. Гриньком на VI Всеукраїнському з'їзді рад у 1921 р.: із загальної кількості закладів соціального виховання (дитячі будинки, майданчики, дитячі містечка) 63 % установ мали українську мову викладання, зокрема: Подільська, Полтавська та Київська губернії — близько 90 % закладів з українською мовою викладання; Волинська — біля 70 %, Миколаївська й Одеська — близько 30 %, Харківська й Донецька — 20 %. Як бачимо, українізація шкіл у Донецькій та Харківській губерніях розвивалася повільніше, що пояснюється переважанням російськомовного населення у цих регіонах. Водночас нарком освіти доповідав про складнощі українізації для закладів професійної освіти. На нашу думку, українізація професійної школи (індустріально-технічні, сільськогосподарські, торгово-промислові, медичні та художні школи, школи ФЗУ, робфаки) усклад-

нювалася значною мірою розміщенням останніх переважно у містах та російськомовним учительством профосу. Щодо видавничої діяльності Наркомосу УСРР, то у звітному році було випущено в середньому 70 % усіх видань українською мовою, а 30 % видань — російською [4, 42—43].

Питання мовної політики уряду та Наркомосу УСРР відбилися у «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922), який зафіксував загальнодержавними російську та українську мови [8, 2-3, 12—22]. З приводу цього на одному із засідань колегії Наркомосу УСРР (протокол № 77 від 17.11.1922 р.) Л. Р. Менжинська, яка на той час була головою Головоцвиху, у своїй доповіді підкреслила, що Кодекс відкинув примусову українізацію та русифікацію, й відзначила необхідність обов'язкового вивчення двох загальнодержавних мов незалежно від мови викладання в освітніх закладах УСРР [19, арк. 242].

Хотілося б відзначити, що стратегія Наркомосу УСРР щодо українізації шкільної освіти визначалася поглядами та орієнтирами щодо цього питання його керівників. Забігаючи наперед, зазначимо, що до кінця 20-х рр. керівництво Наркомосу УСРР переважно складалося з прихильників українізації шкільної освіти. Як бачимо, Г. Ф. Гринько та його заступник Я. П. Ряппо були прибічниками національної ідеї у шкільній освіті. Однак 24 листопада 1922 р. на засіданні пленуму ЦККП(б)У Г. Ф. Гринька було звільнено з посади наркома, а на його місце 3 жовтня цього ж року було призначено В. П. Затонського, який перебував на цій посаді до 14 березня 1924 р. [26, 34—35]. Степан Сірополко у своїй книзі «Історія освіти України» називає В. П. Затонського «україножером», діяльність якого як народного комісара освіти нічого доброго не віщує для розвитку української культури [24, 860].

Проте після проголошення XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.) нової національної політики на основі принципу коренізації та прийняття Декрету Ради народних комісарів УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ» (27 липня 1923 р.) українізація набула широкого розмаху. Цим документом вимагалася протягом наступних двох років переведення установ соціального виховання на українську мову; запровадження викладання української мови та українознавства як обов'язкових предметів у школах, що були не українізованими, при цьому російська мова залишалася як обов'язковий предмет у всіх навчально-виховних закладах (крім шкіл нацменшин); вжиття негайних заходів до вивчення української мови педагогічним персоналом, що нею не володів [23, 146—150].

Для реалізації освітньої політики Наркомос УСРР видає низку важливих постанов у цьому напрямі: «Про введення у навчальні заклади обов'язкового викладання української мови та українознавства» (7 серпня 1923 р.), «Про план українізації дитячих установ Одеської, Катеринославської, Донецької, Харківської губерній» (21 серпня 1923 р.) [22, 110—119].

Наркомос УСРР здійснював контроль за розвитком українізації у закладах шкільної освіти. У 1923 р. цьому питанню було присвячено низку засідань колегії Наркомосу УСРР (В. О. Арнаутів, П. П. Будніков, В. Є. Бутвін, О. М. Григор'єв, В. П. Затонський, Л. Р. Менжинська, Я. П. Ряппо та ін.). На одному з таких засідань (протокол № 40/20 від 31 грудня 1923 р.) колегія ухвалила рішення про затвердження анкет щодо українізації закладів шкільної освіти, за допомогою яких Науково-педагогічний комітет Головоцвиху (голова — О. І. Попов) та Науковий комітет Головопрофосу (голова — С. Ю. Семківський) здійснювали контроль та вели облік українізації навчально-виховних закладів [7, арк. 499; 21, арк. 3 об.; 10, 122-123].

Звітні дані за 1923 р. є свідченням того, що завдяки політиці українізації Наркомосу УСРР вдалося збільшити кількість українських шкіл. Протягом року у всіх навчальних закладах УСРР було запроваджено викладання української мови. Як і в 1921 р., українізації профшколи перешкоджала відсутність україномовних педагогів у галузі професійної освіти. Українською мовою викладалися лише окремі предмети. З метою розв'язання цієї проблеми для всіх випускників Інститутів народної освіти було введено обов'язковий іспит з української мови. Більшість літератури та підручників видавалися українською мовою. Початкова школа була повністю забезпечена підручниками [7, арк. 495; 10, 49—50]. Для забезпечення потреб школи, крім Державного видавництва, працювало об'єднане видавництво Наркомосу УСРР та ЦККП(б)У «Червоний шлях». Воно видавало журнали «Шлях освіти», «Радянська освіта» і «Вчені записки». Як підкреслено у звіті Наркомосу УСРР, видавництво «Червоний шлях» стало провідним органом у розвитку української літератури. Кількість українських книг, виданих Держвидаввом складала — 55,4 %, видавництвом «Червоний шлях» — 64,5 % [6, 15; 10, 122].

У контексті українізації шкільної освіти перед радянськими педагогами постало питання створення єдиної орфографії української мови. Професором В. Синявським було представлено напрацювання щодо цього питання на засідання колегії Наркомосу УСРР (протокол № 3/123 від

25 січня 1924 р.), де Науковому комітетові Наркомосу УСРР було доручено створення єдиної орфографії української мови. На наступному засіданні було прийнято рішення видавництву «Шлях освіти» підвищити відсоток українських видань за рахунок російських, встановити співвідношення між українськими та російськими виданнями як 60 % до 40 % [20, арк. 54, арк. 174, арк. 236].

Загалом з 1 жовтня 1923 р. по 1 жовтня 1924 р. національному питанню, складником якого була українізація шкільної системи, було присвячено 17 засідань колегії Наркомосу УСРР [10, 123].

Зауважимо, що з 29 вересня 1924 р. керівником Наркомосу УСРР було призначено О. Я. Шумського, який був активним прихильником освітньої політики, розробленої Г. Ф. Гриньком [26, 59]. У звіті Наркомосу УСРР за 1924–1925 рр. наголошено, що за цей період Наркомос УСРР здійснив перехід «до планової систематичної українізації», змінився склад учительства, українські підручники дійшли того рівня, коли можна було розпочати справжню українізацію. Однак сільське вчителство здебільшого не досить добре опанувало українську літературну мову, водночас підручники та книги, з якими працювали учні, в більшості своїй перекладалися з російської мови, і не завжди цей переклад відповідав літературній українській мові [5, 3, 36, 44].

За свідченнями Я. П. Ряппо, 1925–1926 рр. стали переломними у справі українізації шкільної освіти. Кількість навчально-виховних закладів з українською мовою навчання з кожним роком збільшувалася. Якщо у 1924 р. вони склали 66 %, то у 1925 р. — 77 %, у 1926 р. — 79,1 %, у 1927 р. — 81 %. Станом на 1925 р. розподіл населення на території України за національністю був таким: українці — 80 %, росіяни — 9,2 %, євреї — 5,8 %, інші національності — 5 %. У свою чергу, українських шкіл соціального виховання у цей період було — 79,1 %, російських — 7,1 %, єврейських — 1,7 %, україно-російських — 7,3 %; у них навчалася учнів за національностями: українці — 76,4 %, росіяни — 10,1 %, євреї — 7,9 %. Отже, ми бачимо, що вже у 1925 р. українська школа соціального виховання наблизилася до стовідсоткового складу українського населення та була повністю забезпечена підручниками українською мовою. Як і раніше, значно повільніше просувалася українізація професійних шкіл. Протягом 1925 / 1926 н. р. в усіх профшколах навчалася: українців — 51,4 %, росіян — 20,2 %, євреїв — 24,6 %. За мовою навчання профшколи поділялися так: з українською мовою — 51,9 %, українською і російською —

27,6 %, російською — 14 %. Особливу увагу Наркомос УСРР зосередив на створенні підручників українською мовою для закладів профосу, що ускладнювалося відсутністю докладної та обґрунтованої української термінології [22, 104–107].

Прагнення радянської влади спрямувати культурний процес «...на річище не націоналістичне, а радянське» [22, 104] почало змінювати її курс у національній політиці. Незважаючи на бажання керівників Наркомосу УСРР зберегти власну модель шкільної освіти, розпочалася поступова уніфікація останньої у загальнодержавному масштабі. Вже у лютому 1927 р. народного комісара освіти О. Я. Шумського було звільнено із займаної посади через те, що у своїй діяльності «йшов до збочення, викривляючи партійну лінію в національному питанні». Його наступником став М. О. Скрипник — прихильник українізації установ народної освіти (з ініціативи М. О. Скрипника 25 травня 1927 р. на Всеукраїнській правописній конференції було затверджено новий український правопис) [24, 859–860; 26, 45]. На нашу думку, першим проявом ідеологічного тиску загальносоюзної влади було прийняття ВУЦВК та Радою народних комісарів УСРР постанови «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» (6 липня 1927 р.), яка передбачала публікування державних документів українською та російською мовами, а також мовами нацменшин; рівноправність мов усіх нацменшин УСРР, введення у навчальні плани як обов'язкової дисципліни поряд з українською мовою та українознавством — російської мови [12, 11]. У своїй монографії Л. Д. Березівська підкреслює, що зміст цієї постанови, з одного боку, є ударом по русифікації, бо забезпечувалось навчання рідною мовою в усіх школах, а з іншого боку — і кроком до русифікації, оскільки російська мова декларувалася як обов'язкова [1, 195].

У той же час аналіз архівних джерел свідчить про подальше поширення процесу українізації серед закладів шкільної освіти, позитивні результати якого було відзначено у постанові XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів «Про стан та перспективи культурного будівництва» (липень 1929 р.): кількість шкіл соціального виховання з українською мовою викладання склали 81 %, профшкіл — 55,1 % [17, 6]. У своєму дисертаційному дослідженні історик І. В. Ващенко зазначає: «Якщо українізація партійно-державного апарату дійшла на початку 1930-х рр. до свого успішного завершення, то в культурному будівництві цього не сталося... На думку нарком-

ма освіти М. О. Скрипника, головні освітні завдання... підвищити культурний рівень пролетаріату, що, в свою чергу, дасть можливість розвинути українську мову і культуру» [3, 9]. Підтвердженням орієнтації М. О. Скрипника на продовження процесу українізації шкільної освіти, незважаючи на уніфікацію української та російської освітніх систем у союзу, є його виступ на Всеукраїнській партійній нараді щодо народної освіти (20 квітня 1930 р.), де він наголосив: «...перед нами стоїть завдання створити нову єдину систему, єдину для цілого союзу... Уніфікувати систему народної освіти стало завданням потрібним і можливим», водночас підкресливши, що завдання кожної республіки — розвивати національну культуру [25, 37, 40].

Однак у 1930 р. Радою Народних Комісарів СРСР було прийнято постанови «Про загальне обов'язкове початкове навчання» та «Про загальне обов'язкове навчання», якими стан роботи союзних наркомосів було визнано незадовільним та заплановано обов'язкове навчання дітей у початкових та семирічних школах. Про розвиток національної школи в цих документах не йшлося [1, 212–213].

Аналізуючи джерела періоду 1931–1932 років, ми дійшли висновку, що справді, робота Наркомосу УСРР щодо українізації шкільної освіти в Україні на початку 30-х рр. продовжувалася. Це відображено у постановках, виданих Наркомосом УСРР, зокрема: «Про організацію роботи й допомоги в справі розвитку української термінології» [15, 3], «Про неухильне виконання постанови НКО у справі українізації № 456, 1931 р.» [13, 2], «Про обслідування стану українізації установ і підприємств та освітніх закладів», «Про утворення посади обласного інспектора українізації та його функції» [16, 6-7], «Про організацію стаціонарних та заочних державних курсів українознавства» [14, 8-9].

Проте тиск комуністичної загальносоюзної влади, уніфікація системи освіти в загальнорадянську, на нашу думку, стали тими чинниками, які змінили вектор діяльності Наркомосу УСРР.

Ми вважаємо, що з початку 30-х рр. у практичному аспекті українізація шкільної освіти продовжувала розвиватися інерційно, зусилля діячів Наркомосу УСРР було направлено на зміну та реорганізацію змісту шкільної освіти. Як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні історик І. В. Ващенко, наприкінці 20-х рр. розпочалося форсоване згортання політики національного відродження та її складника — українізації [3, 7]. Так, у 1933 р. розпочалася «чистка» Наркомосу УСРР, внаслідок якої було вичищено майже 200 «націоналістів і ворожих елементів». В обласних управліннях народної освіти замінили 100 % керівництва, у районних — 90 % [2, 427]. У цьому ж таки 1933 р. було заборонено український правопис, розроблений під керівництвом М. О. Скрипника, та запроваджено «правопис А. Хвилі», який орієнтував українську мову на «зближення з російською» [9, 226]. Остаточний процес українізації завершився у 1938 р. після прийняття ЦК КП(б)У постанови «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» [2, 418].

Висновки. Нами встановлено, що владні структури у 1920-х рр. розробили нормативну базу, теоретичні засади українізації шкільної освіти і здійснили її практичну реалізацію за основними напрямками: введення української мови як мови навчання та викладання, курсу українознавства; підготовка педагогічних кадрів для викладання українською мовою; забезпечення школи відповідною літературою та підручниками. Встановлено, що шкільні заклади соціального виховання було українізовано майже на сто відсотків, професійну школу — майже на половину. Виявлено, що рушійною силою українізації шкільних закладів став Наркомос УСРР на чолі з керівниками, більшість яких намагалася зберегти самостійність функціонування української системи шкільної освіти. Подальшого дослідження потребує проблема розроблення Наркомосом УСРР змісту шкільної освіти, що висвітлюватиметься в наших подальших публікаціях.

Статья раскрывает проблему внедрения и распространения украинизации в период 1919–1930 гг. Проанализированы материалы Наркомоса об активизации работы по внедрению украинского языка и открытию украиноязычных учреждений школьного образования в Украине. Исследованы труды современных ученых в области развития школьной системы образования указанного периода.

The article touches upon the problems dealing with the implementation and spread of Ukrainization during 1919–1930. It is analyzed Narkomis' materials on the activities in the implementation of the Ukrainian language and opening of Ukrainian school educational institutions in Ukraine. It is researched the achievements of modern scientists in the field of school education system of that period.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Березівська Л. Д.* Реформування шкільної освіти в Україні у XX ст. : монографія / Л. Д. Березівська. — К. : Богданова А. М., 2008. — 406 с.
2. *Бойко О. Д.* Історія України / О. Д. Бойко. — К. : Академвидав, 2007. — 687 с.
3. *Ващенко І. В.* Політика українізації 1920-х — початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ващенко І. В. — Дніпропетровськ, 2001 — 14 с.
4. Відчит Народного Комісаріату Освіти 6-му Всеукраїнському З'їздові Рад. — Харків, 1921. — 48 с.
5. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924-1925 рік. — Харків : Державне видавництво України, 1926. — 163 с.
6. Діяльність Наркомосу і його місцевих органів. За 1923/24 шкільний рік. Тези до доповіді. — Харків : Червоний шлях, 1924. — 15 с.
7. Звіт Наркомосу УСРР про освітню роботу за 1920—1923 роки // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 851, 501 арк.
8. Кодекс законів о народном просвещении УССР. — Харків, 1922.
9. *Лікарчук І. Л.* Міністри освіти України : [монографія] : в 2-х т. / І. Л. Лікарчук — К. : Видавець Ешке О. М., 2002. — 328 с.
10. Народня освіта на Вкраїні. — Харків : Червоний шлях, 1924.
11. Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харькові від 5 до 11 січня 1925 р. — Харків : Державне видавництво України, 1925. — 160 с.
12. Постанова ВУЦВКУ та РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» // Бюл. Народного комісаріату освіти. — 1927. — 01—15 серпня (№ 30/31). — С. 1—11.
13. Постанова Наркомосу УСРР «Про неухильне виконання постанови НКО у справі українізації» // Бюл. Народного комісаріату освіти. — 1932. — 1 січня (№ 1). — С. 2-3.
14. Постанова Наркомосу УСРР «Про обслідування стану українізації установ і підприємств та освітніх закладів» // Бюл. Народного комісаріату освіти. — 1932. — 18 серпня (№ 39). — С. 6-7.
15. Постанова Наркомосу УСРР «Про організацію роботи й допомоги в справі розвитку української термінології» // Бюл. Народного комісаріату освіти. — 1931. — 20 лютого (№ 11). — С. 3-4.
16. Постанова Наркомосу УСРР «Про утворення посади обласного інспектора українізації та його функції» // Бюл. Народного комісаріату освіти — 1932. — 12 серпня (№ 38). — С. 6-7.
17. Постанова XI Всеукраїнського З'їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів на доповідь «Про стан та перспективи культурного будівництва» // Бюл. Народного комісаріату освіти. — 1929. — 15—22 липня (№ 28). — С. 1—8.
18. Проект Єдиної школи на Вкраїні, 1919 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 383, арк. 47—67.
19. Протоколи засідань Колегії Наркомпросу УСРР (оригінали) та матеріали до них // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 743, 291 арк.
20. Протоколи засідань Колегії Наркомосу УСРР (оригінали) та матеріали до них. (15.01.1924 — 17.03.1924) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 16, 335 арк.
21. Протокол засідання Коллегии Наркомпроса УССР № 40/20 от 31.12.1923 г. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 75 (Листування з губвідділами народної освіти про видання підручників та забезпечення ними шкіл, українізацію апарату, роботу секцій міськрад по народній освіті та надсилку звітності (04.01.1924 — 24.06.1924), 102 арк.), арк. 3, 3 об.
22. *Ряпо Я. П.* Народня освіта на Україні за десять років революції. — Харків : Держвидав України, 1927. — 127 с.
23. Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению / под. ред. Ряпо Я. П. — Харьков : Госиздат Украины, 1926. — 208 с.
24. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. — К. : Наук. думка, 2001. — 912 с.
25. *Скрипник М. О.* Основні засади єдиної системи народньої освіти СРСР. — Харків : Державне видавництво України, 1930. — 101 с.
26. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — 552 с.